

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
ЭТНОЛОГИЯ ЖАНА АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Д 07.23.671 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 94: (575.2)

Пасанова Клара Балтабаевна

**САЛТТУУ КЫРГЫЗ КООМУНУН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ (XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациялык ишинин
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:	Алымбаев Жээнбек Байыскулович, тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин гуманитардык факультетинин тарых бөлүмүнүн башчысы
Расмий оппоненттер:	
Жетектөөчү мекеме:	

Диссертация 2024 - жылдын 29-ноябрында саат 13:00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Джемгерчинов атындагы Тарых, этнология жана археология институтуна караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547. Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <http://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу пр., 394) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Бишкек ш., Чүй пр., 265а) илимий китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын https://vak.kg/d_07_23_671/100119/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 29-октябрда таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору,**

Карыева А. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу. Эгемендүүлүктүн доорунда базар экономикасынын, жеке менчик мамилелеринин өнүгүшү менен Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү ири өзгөрүүлөргө дуушар болуп, жаны социалдык катмарлар жаралып, алардын өз ара мамилелери динамикалуу түрдө өнүгүп жаткан мезгили. Эгемен Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр, XIXк.экинчи жарымы XXк. башындагы салттуу кыргыз коомунун түзүлүшүндө болуп өткөн тарыхый мезгилдин тажрыйбасын гана эске албастан, элдин менталитетин түшүнүүгө, аталган маселени жаны тарыхый позициядан изилдеп, баа берүү тарых зарылдыгын жаратып олтурат. Аталган тарыхый доордогу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу процессин изилдөөнүн актуалдуулугу төмөнкү бир катар себептер менен түшүндүрүлөт:

Биринчиден, революцияга чейинки доордо салтуу кыргыз коомунун түзүлүшүн чагылдырган изилдөөлөргө, тарыхый булактарга жаны тарыхый таризде талдоо жүргүзүү талабынын жаралгандыгы.

Экинчиден, XXк.80-жылдарынын аягына чейин эл аралык илимий изилдөө практикасында эки концептуалдык методологиялык ыкма (подход) үстөмдүк кылып келгендиги белгилүү: “таптык” жана “стратификациялык”. Ал эми советтик тарыхнаамада болсо коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо марксистик-лениндик теорияга негизделген “таптык” ыкма үстөмдүк кылганы белгилүү. Аталган таптык ыкма коомдогу таптык белгилерге ээ болбогон: чайрикер, мандикер, жарды, жалчы ж.б. ушул сыяктуу топтордун бар экендигин эске алган эмес. Тарыхта Совет мамлекетинин “таптык” саясаты трагедиялуу социалдык окуяларды жараткандыгы белгилүү

Үчүнчүдөн, учурдагы гуманитардык илимде коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо коомдук-экономикалык формациялык түшүнүктөрдөн эмес, стратификациялык методдун колдонуу аркылуу коомдун социалдык түзүлүшүнө баа берүү жаңы талабы катары каралып жаткандыгында. “Страт” термини геологиялык түшүнүк, «катмар» дегенди түшүндүрөт. Стратификациялык теория боюнча адам баласынын социумунда страттар-профессияналдык кесиби, билими, этникалык, демографиялык, гендердик белгилери боюнча, аймактык жайгашысуу (шаардык, айылдык) ж.б. критерийлер боюнча айырмаланышы мүмкүн. “Страт” түшүнүгү «тап» түшүнүгүнө караганда ийкемдуу келип, өзүнө кеңири коомдук кубулуштардын камтып, аларга кенири анализ жүргүзүүгө мүмкүндүк жаратат.

Төртүнчүдөн, колониалдык доордогу салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялануу маселеси чарбалык өзгөрүүлөрдүн, акча-товар, соода мамилелеринин ж.б. тармактагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасын жаңы социалдык катмарлардын жаралышына шарт түзгөндүгүн изилдөө маселенин актуалдуулугун шарттаган факторлор болуп саналат.

Демек, стратификациялык ыкма адамзаттын социумун тарыхый өнүгүшүнүн ар бир этабында социалдык турмуштун толук картинасын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк жаратат. Жогорудагы тыянактарга таянуу менен салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү жаңы концептуалдык-методологиялык таризде баа берүү изилдөөнүн актуалдуу экендигин айгинелейт.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы: Илимий эмгектин хронологиялык чеги катары XIXк. экинчи жарымы- XXк. башын кароого болот. Анткени Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен саясий, социалдык-экономикалык, маданий тармактагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасында салттуу кыргыз коомуну трансформацияланууга душар болду

Изилдөөнүн максаты: Илимий изилдөөнүн максаты XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн изилдөө. Коюлган максатка жараша, төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- илимий маселенин изилденүү денгээлине анализ жүргүзүү
- илимий маселенин булактык базасына, изилдөө ыкмаларына, трансформациялык процесстин методологиясына талдоо жүргүзүү
- салттуу кыргыз коомунун социалдык-экономикалык түзүлүшүнүн төмөнкү тармагындагы:
  - салттуу жер иштетүүчүлүктөгү;
  - отрукташуу процесстиндеги;
  - акча-товар мамилелериндеги трансформациялык процесстерге анализ жүргүзүү
- салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү:
- “ак сөөк” катмарларынын;
- букара катмарларынын арасындагы трансформациялык процесстерине талдоо жүргүзүү
- трансформациялык процесстердин жыйынтыктарына баа берүү

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Диссертациялык эмгектин илимий жаңылыгы катары постсоветтик доордун тарыхнаамасында изилдөөнүн көз жаздымында калып келген илимий маселенин коюлушу жана анын чечилишине аракет жасоо. Диссертант илимий маселенин толук чечилишине талапкер катары карабастан, постсоветтик доордун тарыхнаамасынын практикасында алгачкы ирет салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн структурасын, социалдык стратификация теориясына таянуу аркылуу жаңы концептуалдык-методологиялык позициядан изилдөөгө аракет жасалды.

- изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары диссертациялык эмгекте системалык ыкманы колдонуу аркылуу, коомдун социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышын, коомдогу социалдык катмарлардын өз ара байланышы, алардын ич ара аракеттеринин тынымсыз өнүгүшүнүн жыйынтыгы катары бааланып, ар бир социалдык катмарларга тарыхый анализ берүү аракети жасалды.

Коргоого алып чыгуучу жоболор:

- Көчмөн коомдогу социалдык катмарлардын жаралуу процессин кыргыздардын урук-уруулук патриархалдык коомдук мамилелеринен улам жарлаган, узак тарыхый процессти өз ичине камтыган тарыхый процесс катары кароо зарыл

- Колониалдык доордогу салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү социалдык катмарлашуу тышкы трансформациялык факторлордун таасири астында жүргөн. Тышкы факторлорго Россия империясынын жаны административтик башкаруу системасынын киргизилиши, оторлоштуруу саясаты, жер маселесин атоого болот.

- Колониалдык бийлик «ак сөөк» катмарлардын функцияларын чектөөгө багытталган «Жоболорду» кабыл алуу менен алардын коомдогу ээлеген ордун, салтуу милдеттерин чектөөгө, жоюуга карата саясаттын ишке ашырууну көздөгөн

- Колониалдык доордогу социалдык түзүлүштүн өзгөрүү процессин учурдагы илимдеги актуалдуу теориялардын бири катары каралып жаткан стратификация теориясына таянуу аркылуу, социалдык түзүлүштүн өзгөрүүсүнө анализ берүү социалдык топтордун ортосундагы өз ара мамилелерди ачып берүүгө шарт жаратат.

- Каралып жаткан тарыхый мезгилдеги социалдык тармактагы катмарлашуунун негизги белгиси (критерийи) катары «ак сөөк» топторунун кызматтык даражага ээ болушу (болуштук, старчындык бийлик, сот бийлиги) коомдогу өндүрүш каражаттарына карата, аларды бөлүштүрүүдө өзгөчө абалды ээлешкен. Жерге, малга ж.б. менчиктин түрлөрүн өзүнө ээлик кылып алууда укуктук-абалы жогору болгон. Мындай социалдык абал алардын ич ара топторго бөлүнүшүн күчөткөн

- Букара социалдык катмарларынын арасында жаны социалдык топтордун жаралышы, каралып жаткан мезгилдеги акча-товар мамилеринин өнүгүшү, жер иштетүүчүлүк, мал чарбалык ж.б. социалдык чөйрөдөгү мүлктүк тенсиздиктен улам жаралган көрүнүш.

- Оторлоштуруу саясатынын натыйжасында жергиликтүү калк менен орус-дыйкан келгиндеринин ортосунда жаралган чарбалык, маданий, экономикалык өз ара мамилелер трансформациялык процесстин жүрүшүндө өзүнүн оң таасирин жараткан.

- Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү XIXк.экинчи жарымы- XXк. башында жүргөн трансформациялык процесс, советтик мезгилде да уланып, бирок коомдун өзгөрүүсүнө административтик ыкма колдонулган.

Диссертациялык иштин апробацияланышы

Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, сунуштары эл аралык жана Республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Эмгектин мазмуну боюнча жергиликтүү жана чет элдик журналдарга илимий макалалар жарыяланды.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары

Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын тарых адистиги бөлүмдөрүндө “Кыргызстандын тарыхы”, “Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы”, предметтери боюнча лекциялык материалдарга тарыхый, тарыхнаамалык булак катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Диссертациялык эмгектин түзүмү

Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 4 баптан, 11 параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат жана 158 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Илимий маселенин тарыхнаамасы» деп аталган **I бапта** илимий маселени Совет дооруна чейинки, Советтик жана постсоветтик мезгилдеги тарыхнаамасына талдоо жүргүзүлөт. Совет дооруна чейинки мезгилде кыргыздардын социалдык тузулушу: а) орус саяскатчыларынын, Ч. Валиханов, П. Семенов, Н. Северцов, М. Венюков, Г. Бардашев, Е. Тимковский, дарыгер Ф. Зибберштейн, И. Андреев ж.б.б) *Колониялык доордогу административдик чиновниктердин эмгектери* (А. Талызин, О.А. Шкапский, А.П. Хорошхин, Г. Загряжский ж.б.) эмгектеринде суроттолгон. Маселен, Ч. Валиханов саякат учурунда Ысык-Көлдүк кыргыздардын арасында жашап, алардын турмушу менен жакындан таанышып, эмгегинде: «Эл (сословия катмар катары эки кастага бөлүнөт: ээлик кылуучулар (владельцы), (манаптар) жана жөнөкөйлөр – «кара букаралар» – деп белгилеген. Г. Бардашев болсо кыргыздар бир канча уруулардын жана бөлүктөрдөн (уруктардан) турушкандыгын, алар манаптар тарабынан башкарылгандыгын белгилеп, эгинчилик менен көпчүлүк кыргыздар алектенишет, ал эми жакыр адамдар эгин айдашпайт, байларга кызмат аткарышып, жайкысын кызматы үчүн 4-6 капка чейин эгин алышат, деп, эскерип кыргыз коомунда кедей адамдарды байкуштар деп аташкандыгын белгилеп кеткен. Ал эми бийлер туурасындагы маалыматты 1825-жылы кыргыз жергесине келген врач Зибберштейндин кундолгундо суроттологон.

Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылгандан кийин социалдык түзүлүш маселеси *колониялык доордогу административдик чиновниктердин* эмгектеринде чагылдырыла баштаган. Алардын катарына А. Талызин, О.А. Шкапский, А.П. Хорошхин, Г. Загряжский, И. Гейер ж.б. эмгектерин атоого боло алат. Аталган авторлор кыргыздардын социалдык түзүлүшүн чагылдырууда бири-бирине үндөш маалыматтарды жазып калтырышкан. Авторлор кыргыздар социалдык жактан манаптардан жана букара катмарларынан тургандыгын белгилешкен. И. Гейердин пикири боюнча кыргыздарда өзгөчөлөнгөн ак сөөк катмарлар эч убакта болбогон. Ал эми О. Шкапскийдин маалыматы боюнча манаптардын кол алдында 100-600 түтүнгө чейинки букаралар болгон, алардын мал-мүлкүнүн толук көзөмөл кылган. Ошол эле учурда манаптар өз карамагындагы букараларды коргоого

милдеттүү болгондугун белгилеп өткөн. А. Хорошхин болсо «кыргыздарда султандар болбойт, ак сөөк адамдарды манап деп аташат, - деп жазып кеткен. Совет дооруна чейинки авторлордун эмгектерине кыргыздардын социалдык тузулушу туурасында маалыматтар учкай гана келтирилет.

Коомдун социалдык түзүлүшү, социалдык катмарлар туурасындагы маселе советтик тарыхнаамада “марксистик-лениндик теориянын таптар жана тап күрөшү” туурасындагы окуусунун негизине таянуу менен советтик илимде «тап», «тап күрөшү», ««эзүүчү тап», «эзилүүчү тап» деген түшүнүктөр кенири орун ала баштаган. Аталган тушунуктордун жаралышына Совет бийлигинин орношу менен большевиктер партиясынын жол башчысы В.И. Ленин тарабынан жазылган макалалар себеп болгон.

20-30-жж. советтик тарыхнаамада XIXк. экинчи жарымы - XXк. башындагы кыргыз кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү, андагы озгоруулордун журушу туурасындагы маселени изилдоого алган бир катар эмгектер жаралды. Алардын катарына П. Кушнер, М.Ф. Гаврилов, С. Абрамзон, . П. Погорельский, В. Батраков, Б. Солтоноевдин эмгектерин атоого болот. М.Ф. Гаврилов 1927-жылы Суусамыр жергесине жасаган экспедициясынын натыйжасында кыргыз коомундагы негизги социалдык катмарларын тузушкон манаптар, букараларга кенири токтолуп кеткен. Кыргыз коомундагы башкаруучу таптын окулдору болгон манаптарга токтолгон автор, алар ич ара бир канча топто бөлүнөрүн эскерет. Ал эми М.Ф. Гаврилов “Классовый состав букары горной Киргизии” аттуу эмгегинде болсо, кыргыз коомунун эң төмөнкү катмары катары эсептелген букара, алардын курамы жана бай катмарын чагылдырууга арналган. Аталган макалада автор, букараларды томонкудой майда топторго болот: жатакчы, малай, батрак, аштыкчы. Алардын чарбалык турмушуна муноздому берип, букара катмарларынын арасында оз ара жардамдашуунун бир канча формалары окуп суруп келгендигин корсотуп отот. Белгилүү этнограф С. Абрамзон кыргыздардын коомдук түзүлүшү жөнүндөгү маселеге токтолуп, XIXк кыргыздарда өндүрүштүк мамилелердин патриархалдык-феодалдык мамилелери үстөмдүк кылгандыгын белгилеп, кыргыз калкынын негизги бөлүгүн чакан малдын ээлери, букара чарбалары түзгөн. Калктын тигил же бул тобунун башында бийлер жана манаптар сыяктуу феодалдык уруулук төбөлдөр турушкандыгын белгилейт автор. Автор көз каранды топто «букаралар» көчмөндөрдүн калың массасын түзгөндүгүн корсотуп, социалдык топторго: кулдар, томаяктар кирерин атап, бирок автор «кулчулук кыргыздарда кеңири таркабады» деп эскерип кеткен.

Салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушун суроттогон авторлордун бири Б. Солтоноев. Автор “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу эмгегинин “Кыргыздардын туркумдөргө бөлүнгөнү” аттуу бөлүгүндө бай, манап, хан, бий, дыйкан, чарба, букара, кул, жана сот кыргыз коомунун социалдык тузулушун түзүшкөн социалдык катмарлар катары сыпаттайт. Социалдык катмарларга токтолгон автор, баатырды 6 даражага, байды 4 торт даражага, кедейди болсо: томаяк; кара кашка кедей; отунчу, суучу, “малай, жалчы”; жылкычы; “коншу-колончу”; “жакыр-кедей”; аштыкчы; койчу

кедейлерге болуп, 8турлуу кедей бар экендигин белгилеп, алардын ар бирине кыскача муноздомо берип откон.

60-80жж советтик-кыргыз тарыхнаамасында каралып жаткан мезгилдеги салттуу кыргыз коомунун тузулушу, трансформациялык процесстердин журушу туурасында белгилуу окумуштуулар Б.Байбулатов, К. Усонбаев, М.Айтбаев тарабынан аталган маселени түздөн-түз иликтөөгө алышпаса да, анын айрым жагдайларына токтолуп кетишкен. Белгилуу окумуштуу М.Айтбаевдин эмгеги салттуу кыргыз коомундагы кыргыздардын чарбасынын негизги болгон мал чарбачылык, жерге болгон менчиктин формасы, жер иштетуу, жайыт жана эзуучу жана эзилуучу таптарды изилдоого арналган. Салттуу кыргыз коомундагы социалдык тузулушту аныктоодо автор, советтик тарыхнаамада калыптанган таптык позициядан карап, XIXк. аягы- XXк. башында кыргыз коому бири-бирине келишпеген эзуучу жана эзилуучу эки таптын окулдорунон тургандыгын көрсөтөт. Үстөмдүк кылуучу таптар- манаптар, байлар, бийлер ж.б. өз карамагында жуздогон, миндеген баш мал кармашып, ошол эле учурда ири жер ээликтерине, жайыттарга ээ болушкандыгын көрсөтөт. Эзуучу таптын окулдору катары эсептеген манап, бай, бий, дин окулдорун бир канча категорияга болуп карап, алардын таптык манызын ачып берууга аракет жасаган.

М.Айтбаев эзилуучу тапты жалпысынан дехкандар деп атап, алар дехкан-малчыларга, дехкан-жер иштетуучулорго, биринчиси малчылар, экинчиси эгинчилер деп аталышат,- деп суроттойт.. Ошол эле учурда М.Айтбаев 60-80жж. советтик тарыхнаамадагы устөмдүк кылган тап жана тап курошунун марксистик-лениндик теориясынан алыстай алган эмес. Автордун колониалдык бийликтин башкаруу системасындагы кесепеттерин ачып корсотто албастан: “падышачылык окмот башкаруу аппаратынан “туземдик окулдорго” кенири укуктарды берген”,- деген пикирде болгон. Окумуштуунун мындай тыянак келишин партиянын тарых илиминдеги козомолунун кучогон кучогон мезгилиндеги жаралган аргасыз пикири катары болоого болот эле.

Ал эми белгилуу окумуштуу К.Усонбаев болсо XXк. башында кыргыздардын социалдык чойросу антогонистик эки: феодалдык жана дыйкан(букара) таптын окулдоруну турушкандыгын белгилеп, “алардын кызыкчылыктары туп тамырынан айырмаланган”, “феодалдык катмарлар жана прослойкалар өздөрүнүн экономикалык жана саясий абалына жараша- манаптарга, байларга, бийлерге, казыларга, бектерге ж.б. бөлүнүшөт” -деп жазган. Мындан сырткары аталган феодалдык катмарларга: аксакалдар, молдолор, атка минерлер, соодагерлер, сүткорлорду кошуп кеткен. К.Усонбаев эмгегинде көрсөткөн жаңы социалдык катмарлардын пайда болушу, салттуу кыргыз коомунун арасында өзгөрүү (трансформация) процессинин жүрүп жаткандыгынан кабар берет.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасында болсо, коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо стратификациялык теорияга таянуу зарылдыгын белгилешип, бул багытта Т.Кененсариев, А.Арзыматова, А.Кочкунов,

Ж.Алымбаевдин эмгектери жарык корсо, ал эми С.Аттокуров, А. Джуманалиев, А. Мокеев, Д.Сапаралиев сыяктуу авторлор XVIII-XIXкк. кыргыздардын коомдук турмушу, социалдык абалы боюнча кызыктуу эмгектерди жаратышты.

А.Кочкунов «Этнические традиции кыргызского народа» аттуу коломдуу эмгегинде кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү социалдык иерархиялык жана стратификациялык түзүлүшүнө токтолуп кыргыздардын коомдук тузулушундогу катмарларды социалдык профессионалдык белгилери боюнча айырмалоону сунуштап, кыргыздардын негизги бакубатчылык турмушунун негизги булагы катары мал, жайыт, тушумдуу жер жана мергенчилик жайыттары болгондугун баса белгилейт. А.Кочкунов жалпысына кыргыз элинин салттуу иерархиялык түзүлүшү XIXк. патриархалдык-уруулук мүнөздө болуп, Кыргызстандын Россия империясына кошулушу, жаны социалдык-экономикалык мамилелердин жаралышы менен кыргыздардын социалдык иерархиялык тузулушу маанилүү өзгөрүүлөргө дуушар болот, деген негизги тыянак келген. Автор тарабынан сунуштаган тыянак XXк. башындагы колониалдык доордогу кыргыз коомундагы болуп откон өзгөрүүлөргө берилген илимий баа катары баалого болот.

Ал эми, А.Арзыматованын эмгеги болсо, XIX -XXкк. Кыргызстандагы онор жайдын тарыхынын теориялык-методологиялык маселелерине арналып, кыргыздардын чарбасынын структуралык-типологиялык тузулушуно анализ берилет. Автордун эмгегинде постсоветтик доордун тарыхнаамасында алгачкылардан болуп, советтик тарыхнаамада устумдук кылып келген айрым көз караштарга тактоо киргизуу аракети жасалат. А.Арзыматова XIX -XXкк. кочмон чарбалардын капиталдашуусу жана ички рыноктун калыптануу маселесине токтолуп жалданма жумушчу, батрак, бай катмарларынын арасындагы мамилелерге анализ жасап, “кочмон-кедей укуктук мамилелерге эмес, уруулук общинага байланган. Ошондуктан кочмон-кедей общинадан алыстаган эмес, же ага каршы чыга албаган, кедей-кочмон экономикалык, жаратылыш шартына байланыштуу озун, уй-булосун камсыздай албаган” деген тыянак чыгарган. Автордун жогорудагы көз караштары колдоого арзыйт жана кочмон кыргыздардын катмарлашуу процесси патриархалдык-феодалдык мамилелердин шартында журуп, ал коомдук тузулушко сырткы факторлор чон таасирин тийгизгендигин белгилеп кетмекчибиз.

Ал эми Т.Кененсариев болсо озунун акыркы эмгегинде, социалдык жиктешуу маселесине токтолуп жаны рынок мамилелеринин шартында жаны социалдык катмарлардын пайда болгондугун муноздогон автор, эки топко болунгон (ак соок жана букара) катмарлардын ич ара болушкондугун атайт.

Салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышын чагылдырган совет мезгилине чейинки, советтик жана постсоветтик эмгектерге анализ берип жатып томонкудой жыйынтыктарга келууге болот:

- Совет мезгилине чейинки доордо салтуу кыргыз коомун чагылдылдырган орус тарыхнаамасынын окулдору болушкан орус

саякатчылары, колониалдык доордогу чиновниктери тарабынан кыргыздардын коомдук-саясий тузулушун суроттошкон. Оз алдынча эмгек жазылбаса да, кыргыз коому ак соок жана букара катмарынан турушкандыгын белгилеп кетишкен. Кыргызстандын Россиянын курамына киргенден кийинки, озгочо кочуп келуу саясатынын жургузулушу менен саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмуштагы өзгөрүүлөргө байланыштуу салтуу кыргыз коомунун озгоруусу, жаны социалдык катмарлардын пайда болушу учкай суроттолгон.

- Советтик тарыхнаамада салтуу кыргыз коомунун тузулушу боюнча бир топ илимий эмгектер жаралган. 20-30жж. П.Кушнер, М.Ф.Гаврилов, С.Абрамзон сыяктуу изилдоочулор XIX к. аягы XXк. башындагы кыргыздардын социалдык тузулушу, боюнча этнографиялык, социологиялык экспедицияларды жургузулуп, манап, бай, букара кармарларына байланыштуу кызыктуу материалдар чогултулган.

- Кыргыз тарыхчысы Б.Солтоноев тарабынан болсо, оозеки, элдик материалдарга таянуу аркылуу социалдык катмарларды бир канча топторго болуп караган. Бирок, эмгекте социалдык катмарлардын трансформациялануу процессинин журушун илимий нукта чагылдырылган эмес.

- 50-80жж аралыгында советтик-кыргыз окумуштуулар Б.Байбулатов, М.Айтбаев, К.Усонбаев ж.б. эмгектеринде социалдык катмарлар боюнча кызыктуу тарыхый материалдар топтолгон, бирок, тарых илиминде устумдук кылган идеологиялык козомол “бай-манаптарды” буржуазиялык элементтер, антогонистик таптын окулдору, аларды тап катары жоюлушу керек” деген марксистик-лениндик теорияга жараша баа беришкен.

- Салтуу кыргыз коомунун социалдык тузулушу боюнча стратификация теориясына таянуу зарылдыгын А.Кочкунов, Т.Кененсарие, Ж.Алымбаев ж.б. тарабынан козголуп, тарыхнаамага жаны сунуштар берилген. Этнографиялык багытта А.Кочкуновдун пикирлери баалуу. Бирок, салтуу кыргыз коомунун социалдык тузулушунун трансформацияланышы оз алдынча изилдоого алынган эмес.

- *А.Арзыматованын эмгегинде XIX-XXкк. кыргыздардын чарбасынын структуралык-типологиясына анализ жургузулуп, жаны көз караштар сунушталган, бирок автор, стратификация маселесин оз алдынча изилдоону максат кылган эмес.*

- **“Илимий маселенин булактык базасы жана методдору” деп аталган Ибанта** илимий эмгектин булактык базасына, методдоруна жана социалдык тузулуштун трансформациялануусунун методологиялык маселелерине анализ жургузулот. Тарыхый булактар өзүнүн мазмуну, колому, сакталуу мүнөзү боюнча айырмалангандыктан аларды шарттуу түрдө бир канча топторго бөлүп каралат.

Биринчи, топтогу тарыхый булактарга архивдик булактарды кошууга болот. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде 2016-жылы Санкт-Петербург шаарынын мамлекеттик архивинен

алынып келинген, XIXк. тарыхына байланышкан архивдик документтер сакталып турат. Архивдик документтердин ичинен №160, №1398 архивдик фонддор элдик сотторго байланышкан документтер кездешет.

Экинчи, топтогу тарыхый булактарга совет мезгилине чейинки орус саякатчыларынын, колониалдык доордогу административтик чиновниктердин кошууга болот. Алардын катарына катарына Ч.Валиханов, П.Семенов, М.Венюков, Г.Бардашев, орус бийлигинин кызматкери Г.Загряжский, Шкапский, А.Талызин ж.б. Диссертациялык эмгекте аталган авторлордун эмгектерин булакнаамалык жанан тарыхнаамалык таризде колдонулат, анткени, аталган авторлор саякаттоо мезгилинде, кызмат аткарууда туздон- туз кыргыздардын турмушу, чарбасы, коомдук-саясий абалы ж.б. тармактары боюнча өздору кубо болушкан тарыхый фактыларды суроттошкон.

Үчүнчү, топтогу тарыхый булактардын катарына отчетторду жана ревизиялардын материалдарын кошууга болот. Маанилүү отчеттордун катарына Түркстан крайын 1867-1888-жылдары башкарган К.П.Кауфман тарабынан түзүлгөн «Проект всеподданнейшего...» отчетун кошууга болот. К.П.Кауфмандын аталган отчетунда ар бир облусттагы 14 жыл ичиндеги аткарылган иштерге анализ берилген. Фергана жана Семиреченский облусттары боюнча алардын социалдык-экономикалык абалы жана калкы боюнча конкреттүү материалдарды алууга болот.

Баалуу тарыхый булактардын бири - бул К.К.Палендин материалдары. Туркестан крайындагы административтик башкаруу системасын ревизиялоо максатында 1908-1910жж сенатор К.К.Палендин жетекчили астында жумушчу топ тарабынан ревизиялоо иштери жургузулуп, жыйынтыгында ар бир тармактагы абалды(крайлык, областык, уездик, шаардык башкаруу, салык, тоо иштери, жер маселеси ж.б) чагылдырган коломдуу материалдар топтолуп, ал материалдар өз алдынча эмгек катары жарыяланган.

XXк. башындагы Жети-Суу уездинин Пишпек, Пржевальск уездериндеги социалдык-экономикалык абалды суроттогон тарыхый булактардын катына П.П.Румянцевдин жетекчилиги астында чогултулуп, анализделинип жарыяланган эмгектерди кошууга болот. Пишпек уездине арналган эмгегинде орус кыштактарынын пайда болушу, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылыгы туурасындагы статистикалык маалыматтар берилген.

Тарыхый булактардын тортунчу тобун кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын сурттогон кызыктуу тарыхый булактардын катарына “материалдарды...” обзорлорду, статистикалык обзорлорду түзөт. Колониалдык доордо көчүрүп келүү башкармачылыгынын “Главное управление землеустройства и земледелия” башкармалыгы уездердеги жер маселесин аныктоо максатында текшерүү иштерин журугузуп, уездер боюнча статистикалык топтолгон “Материалдар... “ аттуу жыйнактарга басып чыгарган. “Материалдар...” аттуу жыйнактардан Фергана областынын уездеринде жашаган көчмөн, отурукташкан калктын дыйканчылыгы, мал

чарбачылыгы, жерди иштетүү, сууну колдонуу тартиби, айыл боюнча тузулгон таблицалар, урон себүү боюнча тузулгон таблицалар, комбинациялык таблицалар ж.б. кызыктуу фактылар орун алган..

Маселен, 1913-ж. “Переселенческое управление” тарабынан Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын чарбалык жана жер иштетүүсүн изилдеген статистикалык маалыматтар кызыгууну жаратат. “Материалы...” аттуу жыйнактан азыркы Таластык кыргыздардын жер иштетүү абалы, аренда, байлардын кедейлерге кызмат аткаруусу боюнча фактылар келтирилет.

Колониалдык доордогу тарыхый булактардын катарына “Обзорлорду” “Статистикалык обзорлорду кошууга болот. Аталган обзорлор ар бир область боюнча аскер-губернатордун отчетуна кошумча тиркеме катары ырааттуу түрдө жарык коруп турган. «Обзорлор» ар бир областагы социалдык-экономикалык абал, административдик башкаруу, салык саясаты, чарбалык, соода иштери, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылык ж.б. тармактар боюнча статистикалык маалыматтарды жарыялап турган. Демек, «материалдар», «обзорлор» ХХк. башындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын, өзгөчө чарбалык турмушун суроттогон статистикалык кызыктуу булактар бөлүп саналат.

Бешинчи топтогу булактарга колониалдык доордо тузулгон жыйнактар, мезгилдуу басма сөз органдарын, эл каттоонун материалдары түзөт. Туркестан генерал-губернатору кызматында 14 жыл эмгектенген К.Кауфмандын тапшырмасы менен белгилүү библиограф М.И.Межов тарабынан 591 томдук “Туркестан жыйнагы” тузулгон. Бул жыйнак коомчулукта “Межовдун жыйнагы” деген атка конгон. Түркстан жыйнагында илимий иште каралып жаткан кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалы, чарбалык, соода маселелерин чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн чакан билдирүүсүнөн тарта көлөмдүү өз алдынча жарык көргөн эмгектер топтолгон. Маанилуу булактардын катарына «Туркестанские ведомости» газетасын кошууга болот. Учурунда газета үчүн материалдар жеринен корреспонденттер тарабынан чогултулуп, тарыхый окуялар, өзгөчө орус келгиндери менен жергиликтүү элдин ортосундагы алакалар суроттолгон.

Алтынчы топтогу тарыхый булактардын катарына-жергиликтүү санжыра материалдарын кошобуз. Албетте санжыра материалдарын илимий изилдөөдө колдонууда тарыхый шектуулук, тарыхый-салыштырмалуулук ыкмаларын колдонуу талап кыланат. Жергиликтүү тарыхый булактардын катарына Талып Молдонун санжырасын, Ы.Абдырахмановдун кол жазмасын кошууга болот. Демек, кыргыздардын социалдык тузулушундогу озгорууго анализ беруучу тарыхый булактар жетиштуу.

Диссертациялык эмгекте изилдоонун объектиси, предмети аныкталып, тийиштуу илимий методдор, принциптер колдонулду.

Изилдоонун негизги объектиси XIXк. аягы -XXк. башындагы салтуу кыргыз коомунун социалдык тузулушу. Каралып жаткан мезгилдеги салтуу кыргыз коому туурасында соз болгондо кочмон жарым кочмон чарбалык

турмушта жашап, патриахалдык-уруулук тузулуш мамилелери сакталган. Патриахалдык-феодалдык коомдун негизги массасын чон эмес сандагы малга ээ болгон- букара чарсы тузгон. Ар бир топтун башында феодалдык-уруулук “ак соок” катмарлар(байлар, манаптар) турушкан. Патриахалдык-феодалдык тузулуштун озгочолукторунун бири урук-уруулук, туугандык(ата, апа тарабы, куда-сооктук багыттары боюнча) “уруулук биримдик”, “тууганчылдык жакындык”, “кандаш туугандык” ж.б.салтуу тушунуктордун устомдук кылышы, анын муноздуу белгилери. Аталган салтуу элементтер ак соок менен букаранын ортосундагы мамилелерге оз таасирин тийгизген. Бай катмарлар уруулук принциптерди сактоо менен букара катмарларын жалдап иштетуу, кулчулук, кучун колдонуу сыяктуу мажбурлоо иштерди аткарткандыгына карабастан, салтуу нормаларды сактап келишкен.

Изилдөөнүн предмети. Салтуу кыргыз коомунун социалдык тузулушунун трансформациялануу процесси. Кыргызстандын Россия империясынын курамына каратылышынын натыйжасында административтик жаны башкаруу системамы киргизилип, элдик башкаруу органдары тузулуп, шайлоо нормасы практикалана баштаган. Кочуруп келуу саясатынын журушу, кочмон, европалык маданияттын ортосундагы синтездешуу процессине кенири шарт тузулгон.

Изилдоо ишиндеги кенири колдонулган методдордун бири бул- тарыхый-салыштырмалуулук методу болуп саналат. Тарыхый-салыштыруу методун колдонуу аркылуу колониалдык доордогу Фергана областы менен Жети-суу областарынын уездеринде жамшаган дыйкандардын ортосундагы дифференциялык процесстердин журушун салыштырууга мумкун берди.

Тарых илиминдеги маанилүү методдордун бири, - бул тарыхый-генетикалык метод болуп саналат. Тарыхый-генетикалык методтун негизги максаты тарыхый фактыларга аныктама беруу, алардын себептерин, озгочолукторун аныктоо жана натыйжаларына баа беруу болуп саналат. Маселен кыргыздардын коомдук тузулушундогу букара катмарларынын келип чыгышы, жаралышы жалпы бир тарыхый мезгилге туура келбейт.Аталган методду колдонуу аркылуу мандикер, чайрикер,жатакчы, малай ж.б. социалдык катмарлардын пайда болушунун генезисин ХХк. башындагы жаны чарбалык мамилелердин жаралышынын натыйжасы катары кароо зарылдыгы жаралат.

Ал эми тарыхый-типологиялык методду колдонуу аркылуу салтуу кыргыз коомундагы социалдык катмарларды бир канча типтерге болуп кароого мумкундук жаратат. Типтерге болуунун башкы критерийлеринин бири социалдык катмарлардын мулкуптук ажырымы, жерге, малга карата болгон жеке менчик формасынын айырмачылыктарын атап кетууго болот.

Диссертациялык эмгекте, салтуу кыргыз коомунун социалдык тузулушунун трансформациялануу маселесине анализ берип жатып, анын айрым методологиялык жагдайларына анализ жургузуу аркети жасалат. Трансформациялык процесстердин журушунун методологиялык маселелеринин катарына томонку факторлорду атоого: а) Россия империясынын жаны административтик башкаруу системасынын

киргизилиши; б) Оторлоштуруу саясаты; в) колониалдык доордогу жер маселеси. Ар бир аталган факторлорго кенири талдоо аркети жасалат.

“Кыргыздардын социалдык-экономикалык турмушунун трансформацияланышы” деп, аталган III бапта XIXк. экинчи жарымы-XXк. башындагы кочмон жарым кочмон кыргыздардын чарбалык турмушундагы озгоруулор, акча-товар мамилеринин пайда болушу, сооданын онугушу, отрукташууга багыт алуу процесстерине талдоо жургузулот. Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылгандан кийин, оторлоштуруу саясатынын натыйжасында жер иштетуучулук, мал чарбачылык тармагында озгоруулор орун ала баштаган. XIXк.экинчи жарымында кыргыздардын негизги чарбалык турмушу дыйканчылык-отурукташкан, көчмөн-мал чарбачылык тибин сакталып кала берген. Меселен П.П.Румянцевдин маалыматы боюнча Пишпек уездинде жашаган жергиликтүү кыргыздардын 84,89% көчмөн шартта жашап турушкан. Ал эми Кыргызстандын башка аймактарында да көчмөн турмуш үстөмдүк кылган. К.Усонбаевдин маалыматы боюнча Кетмен-Тобо, Чаткал аймактарындагы тоолуу аймактарда жергиликтүү калктын 84,7% көчмөн болушкан.

XIXк.экинчи жарымынан тарта кыргыздардын салтуу чарбалык (дыйканчылык, мал чарба чылык) турмушу өзгөрүүгө душар боло баштаган. Чарбалык турмуштагы трансформациялык процесстердин жүрө башташынын негизги факторлорунун бири - бул Россия империясынын көчүрүп келүү саясаты жана Чыгыш Туркестан тараптан жүргөн миграциянын күчөшү. Орус, украин, татар, уйгур, дунган, корей ж.б. улуттун өкүлдөрүнүн көчүп келиши, жергиликтүү көчмөн-мал чарбачылык, отурукташкан-дыйканчылык шартта жашап турган кыргыздардын салтуу чарбалык турмушунун өзгөрүшүнө чоң таасир тийгизе баштаган.

Кыргыздар салттуу дыйканчылык маданиятында таруу, буудай, арпа өстүрүп келген болсо, орус келгиндеринин келиши айыл чарбасында дыйканчылык жүргүзүүнүн жаны түрлөрү: пахта, картошка, коон, дарбыз, тамеки, куруч ж.б. өндүрүшкө кире баштаган. Орус келгиндеринин таасиринен улам кыргыздар акырындап кышкы, жазгы себүү ыкмаларын өздөштүрүшүп, буудай, арпа, гречка, бакча жана огород өсүмдүктөрүн өстүрүүнүн өздөштүрө башташкан.

Жер иштетүүчүлүктүн маданияты да өзгөртө баштаган. Эң алгач дыйканчылык тармакта айыл чарба эгиндеринин жаны түрлөрү болгон пахта, куруч, картошка, гречка, тамеки, беде, дарбыз, коон ж.б. өстүрүү тарап, өзгөчө беде өстүрүү кенири өнүгө баштаган. Алсак 1912жылы Андижан уездинде жашаган кыргыздар 596 чарчы метрге, Пржевальск уездинде болсо-390 чарчы метрге, Пишпек уездиндеги кыргыздар- 19673 чарчы метр жерге беде айдашкан. Дыйканчылык чарбасында эгиндин, мөмө-жемиштин жаны түрлөрү(сорттору) колдонула баштаган. Меселен 1869 жылы Түп суусунун жеэгинде жашаган кыргыздар жазында суулуу жерге айдоо айдашып, бадыран, дарбыз, картошка, кызылча, сабиз, редька, күн карама, ашкабак эгишууга отушкон. Ал эми, 1869 жылы биринчи ирет орус келгиндери

Ыссык-Көлдүн жээгине күзгү, жазгы кара буудай, күзгү буудай, сулуу жана гречка айдашкан.

Дыйканчылыктын жаны түрлөрүнүн пайда болушу, жерди иштетүү ыкмаларынын өздөштүрүлө башташы, жыл санап дан эгиндеринин жаны сортторун колдонуу калк арасында эгинчи катмарлардын жаралышына алып келген. Дыйканчылыкта жалданып иштеген эгинчи, батрак чайрикер, мандикер сыяктуу катмарлар жаралышына шарт тузулгон. Орус-келгиндери кыргыздардын жерлерин арендагы алуу, тескерисинче малсыз кедей катмарлар орус кулактардын чарбасында жалданып иштөө өнүгө баштаган.

Орус келгиндеринин келиши менен жерди иштетүүдө темир соко, мала, таш катоктор(тегиздоочу шайман), чөп чабуучу жабдыктар, дан сапыруучу шайман (веялка) ж.б. жаны эмгек шаймандары колдонууга кирген. Жер айдоодо колдонулуп келген жыгач буурусунду бара-бара орус сокоосу, темир мала алмаштыра баштаган. Кыргыздар өгүздүн күчү менен жерди малалоо салтынан, орустардын таш катокторун колдонуу ыкмасына өтө баштаган.

Албетте орус келгиндеринин келиши экономикалык, маданий тармакта жаны өзгөрүүлөрдү жарата баштаган. Г.Генс Пишпек уездинде жашаган кыргыздардын турмушу менен жакындан таанышып, алардын салтуу жашоосунда орун алып жаткан өзгөрүүлөргө токтолуп: “жаны турмуш, жаны таасирлер кыргыздарда көрүнүп турат. Алар отурукташууга конүшүп, жер иштетүүчүлүкө жакындашып, акырындап өздөрүнүн адаттарын өзгөртө баштады. Өздөрүнүн продукцияларын сатууга, сатып алууга үйрөнө башташты...”-деп эскерген. Албетте кыргыз коомундагы жүрүп жаткан трансформациялык процесстер прогрессивдүү мүнөздө ээ бөлүп, кыргыз коомунда жаны көрүнүштөрдү жарала баштаган.

Дыйканчылыктагы жүргөн өзгөрүүлөр кыргыздардын мал чарбачылык тармагында да өзгөрүүлөргө алып келе баштаган. Орус келгиндери пародалуу ийри мүйүздүү мал, астрахандык уян жундүү койлорду, оор салмактагы аргымактарды, жүк ташуучу аттарды кармашып келишендиги белгилүү. Мал чарбачылыгындагы өзгөрүүлөрдүн бири тоют камдоо ыкмасынын кыргыздар тарабынан колго алынган.. Орус келгиндеринин тассири астында жайкысын чөп оруп, кышка тоют камдоо ыкмасына өтө баштаган. “Туркестанский ведомости” газетасы “мурун чөптүн калын жерлери гана орулган болсо, эми болсо орустар, кыргыздар тарабынан катар орулуп жатат” -деп жазган. Кышкысын тоют сактоо үчүн кыргыздар атайын кашарларды салып күн мурунтан тоют камдашып, малды тоюттандыруунун регулярдуу (стойловой формасына) формасына өтүшсө, мал кармоо үчүн стационардык жабык кашарларды тургузушуп, өзгөчө кышында, айрым учурда мал регулярдуу карама баштаган..

Салтуу кыргыз коомунун социалдык тузулушундогу озгоруулордун бири- бул кочмон кыргыздардын отурукташууга отуу тенденциялары. К.Кауфман белгилегендей ал томонку себептерден улам жаралган: а) кочуу кедей чарбалардын жетиштуу мал-жандыгы болбогондугу, уй-булонун экономикалык жактан бакубаттуулугун артырган эмес; б) жут каптаган жана карары жок калган учурда, эн негизгиси кедей-малчылар жакырданган

мезгилде; в) уруу-аристократтарын башкаруусун шайылдык старшинди жана бийлер шайлоо учурунда алмаштырууда, жакырларга жардам корсотуп турушкан уруулук патриархалдык байланыштарынын жоюлушу, «эн низгиси кочуп журуу шартын жана анын чегине тоскоол жарата баштаган тутун санынын жана мал башынын кобойушу. ж.б. себептер таасир эткен. 1900-жылы Пишпек уездинде алгачкы отурукташкан Таш-Тобо кыштагы пайда болгон. Айрым толук эмес маалыматтар боюнча 1910ж. карата Пишпек уездинде отукташууга отууну каалган 11694 чарбаны бириктирген 30843 адам, Пржевальск уездинде 1199 чарба(4690 адамдан турган), Нарында уездинде болсо 2971чарба(6140 адамдан турган) каалашкан. Ал эми 1913жылга карата Пипек уездинде 15,1% кыргыздар отурукташууга отушкон. 1911-1913жж. Фергана областында 5 уездинде Переселенческое башкармачылыгын статистикалык отряды тарабынан чарбалык- турмуштук изилдоо иштерин жургузушкон, изилдоо иштери 21 болуштукту камтып, 168229 адам жашаган 30612 чарбасы такталып, алардын ичинен 3242 чаарбасы отурукташкан чарба катары эсептелген.

Салтуу кочмон чарбачылыкта жашап келишкен кыргыздардын отурукташууга карай ыкташы Россия империясынын жаны административтик саясатынын киргизилиши, уруулук айылдык общиналык тузулушту жоюга карата багытталган саясаты болгон.Белгилуу болгондой айылдык общиналык тузулуштун экономикалык негизин жана уруунун мулктук кызыкчылыгы жер тузгон.

Белгилей кетсек, кочмондордун массалык турдо отрукташууга багыт алышын колониалдык бийлик колдогон эмес, алардын бийликке кайрылуулары жылдап чечилбей келген. Букара катмараларына карата болгон бийлигин, оздорунун устомдугун жана алардын салык толоодон баш тартаарын сезишкен бай катмарлары да отрукташууга каршылык корсотушкон.

Трансформациялык процестердин журушуно тездеткен факторлордун катарына акча-товар мамилелеринин, сооданын онугушун атоого болот. Соода жургузуунун негизги уч формасы: кыдырып айырбаштоо, мезгилдуу-ярмаркалык жана стационардык туру онуго баштаган. Кыдырып-айырмаштоо нагыз кочмондорго таандык болсо, мезгилдуу-ярмаркалык- жарым-кочмон отурукташкан, стационардык болсо отурукташкан чарбаларга таандык болгон.

Социалдык тузулуштогу журуп жаткан озгоруулор XXк. башында соода жургузуунун акыркы эки формасын онуктурууга оболго жараткан Акча-товар мамилеринин онгушунун натыйжасында соода кылуунун прогрессивдуу формасы катары саналган- ярмаркалык жана стационардык формалары жайылган. Соода, ача-товар мамилелеринин онугушу, соодагерлик ишти аркалап, пайда коро баштагандарды эл арасында алып-сатар, кызыл-кулак деп атала баштаган. Сооданын онугушу бай катмарлардын(манап,бай, бий) мал жана дыйканчылык продукциялары менен соода кылуу аркылуу акырдап соодагерлик жасап, алып сатар катмарына

айланууга шарт тузгон. Калк арасында бай-соодагер атыккан кызматын аркалагандар туптуно баштаган.

Акча-товар жугуртуунун, соода мамилеренин онугуусу отурукташкандыйканчылык, кочмон-мал чарбалыктан ондурулгон продукциянын, малдын, жер ээлиги байлардын колун топтолушун, шарттап кедейленген жаны катмарлардын пайда болушун жараткан. Кедейленген жаны катмарлар жалданып мал багып, жэр иштетип кошумча эмгек аткарып турмуш-тиричлик жасоого отушкон. Жакырданган топтор айыл чарбасында, (мал чарбасы, дыйканчылык тармагында) шаарларда кошумча айлыка иштоого мажбур болушкан. Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндө мулктук тенсиздик боюнча айырмаланган жаны катмарлар тузулгон. Жер улушуно карата “ак соок” жана букара катмарларынын ортосундагы ондуруш ресурстарына карата болгон айырмачылык, тагыраак белгилесек, манаптардын же улушун озуно ыйгарып алуудагы мумкунчулугу, катмарлардын ортосундагы жиктешууну жараткан. Тийиштуу кызматты аткарган ак соок катмарлардын материалдык байлык топтоо, ондуруш каражаттарына карата болгон артыкчылыктарга ээ болушкан.

“Салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушундогу катмарлашуу” деп аталган IV бапта “ак соок” жана букара катмарларынын арасында жургон трансформациялык процесске анализ берууго аракет жасалат. Диссертацияда белгилегендей шартуу турдо белгиленген “ак соок” катмарлардын ич ара топторго болунуп, алардын арасындагы трансформациялануунун журушу Россия империясы тарабынан киргизилген жаны административтик башкаруу саясаты менен тыгыз байланыштуу.

XIX к. экинчи жарымынан тарта саясий аренага чыга баштаган социалдык катмарлардын бири манаптар. Манаптардын коомдогу ролун, алардын таасирин басандатуу аркеттери колониалдык бийликтин максаттарынын бири болгондугуна карабастан, манаптар жаны башкаруу системасын оздоруно «ылайыкташтырып» башкарууго отушкон. Ал эми экономикалык жактан алып караганда жер ээлигине, малга карата жургон мулктук тенсиздиктин терендеши, манаптардын ич ара жикке болунуу процессин терендете баштаган. Жаны административтик башкаруу системасыны киргизилип, башкаруу боюнча жаны “Жоболордун” кабыл алынып “ак соок” катмарлар коомдун социалдык түзүлүшүндө жаны абалга (статус) дуушар болушуп, алардын коомдогу абалы бийлиги, кирешеси, кадыр-баркы боюнча бааланышып, ич ара топко болунуу процесси жургон. Манаптар томонкудой бир канча катмарлардан турушкандыгын аныктоого болот:

1) Чоң манап (ага манап)- бир чоң уруулук конфедерациянын башында туруп, ага уруунун ичиндеги кичине манаптар баш ийип турушкан. Чоң манаптардын эл арасында абройу өтө жогору болуп, башка манаптар алардан көз каранды болушкан. 2) Чынжырлуу-манап – аталышы манапчылык атадан балага мураска өткөндөрдү аташкан. Көпчүлүк учурда бул чоң манаптар арасында жургон. Бул категориядагы манаптар өзүнүн

титулун мураскорлоруна калтыра алгандыктан ушундай атка ээ болушкан. 3) Кичине- манап (майда манап)- чоң манаптын башкаруусу алдында анын тууган уруктарынан дайындалган. Негизинен алардын башкаруусу алдында 100 түтүнгө чейин эли болгон. 4) Чала-манап, деп – кичине уруунун же уруктун башында тургандарды аташкан. Чала манаптар атайы дайындалган, ал титулун укумдан тукумга калтырууга укугу болгон эмес жана чоң манаптан түздөн түз көз каранды болушкан. 5) Чолок-манап -манаптар катмарынын эн томонку иерархиясында турушкандар. Алар манаптарга тиешелүү баардык сапаттарга ээ болбогондуктан (материалдык байлык, мураскорлук ж.б.) кемсинтуу форомасында-“чолок” манап аталышкан. 6) Букара-манап, манаптын тууган уруктарынан чыккандар, коомдо башка кыргыздарга караганда жогору турган. Манап деген аты болсо да, социалдык жактан өтө жарды карапайым болгондугунан улам “букара-манап” деген атка ээ болушкан. Эл арасында манап атка конуп, бирок тийиштуу материалдык байлыка ээ болбой, теги манаптардын уругунан болушкандар. Жогорудагы манаптардын ичиндеги болунуу процесси тектик, материалдык байлык олчому, бийлик-мансап даражасы, лидердик сапаты, боюнча айырмаланган.Аталган социалдык статусу, жеке касиети жогорудагы иерархиялык болунууну жараткан.

Салтуу кыргыз коомдук тузулушундогу социалдык катмарлардын бири -бийлер, казылар. Кочмон турмушта бий катмарынын пайда болушун аныктоо, хронологиялык белгилуу бир чекти атоо мумкун эмес. Салтуу кыргыз коомунда административтик функцияны аткарып келген бий катмары 1867-жылы 11-июлда кабыл алган Жобонун негизинде алардын функциялары озгорууго дуушар болуп, сот бийлиги административдик башкаруудан бөлүнгөн. 1867-жылы кабыл алынган Жобонун “соттун түзүлүшү” деген бөлүгүндө сот түзүлүшүнүн жаңы нормалары, принциптери каралып, сот түзүлүшүн реформалоонун жаңы этабы башталган. Алсак, 1867-жылдагы Жободо үч сот органы: аскердик сот империянын жалпы мыйзамдарына негизделген сот жана элдик сот иштей баштаган. “Аскердик-элдик” башкаруу системасынын жергиликтүү башкаруу органы катары 1867-жылы Жобонун кабыл алынышы менен салтуу бийлердин сот функциясы сакталып, казы соту жана бий соту калтырылып, “элдик сот” деп атала баштаган. Демек, каралып жаткан мезгилдеги колониалдык башкаруу салтуу коомдогу бийдин башкаруу милдеттерин озгортуп, анын адатка негизделген укуктарын бара-бара жоюуга багытталган Жобонун жаны тартиптерин кабыл алышкан.

Салтуу кыргыз коомундагы катмарлардын бирин *байлар* тузушкон. Коомдогу жеке менчиктин, мулктук тенсиздиктин пайда болушу менен катар, негизинен малдуу катмарлардын арасынан байлар болунуп чыккан. Кочмон кыргыз коомунда мал менчиги анын саны байлыктын негизги корсоткучу катары эсептелинип, оз алдынча жайытка, короо-жайга, озуно караштуу тутунго ээ болушкан оокаттуу адамдардын тобу салттуу коомдун бай катмарларын тузо баштаган. Ал эми ХХк. башында болсо, эл арасында бай топторго 80-100 чейин койу, бир канча баш жылкысы, эчкиси болгон адамдарды атай баштаган. Салттуу кыргыз коомунда орун ала баштаган

социалдык озгоруулордун натыйжасында, озгочо жер улушун болуштуруудогу, жер иштетуучулуктогу тенсиздиктен улам эбегейсиз байлык топтоого жетишкен бай топтор, оз ара жикке болунууго учурай баштаган. Байлар томонкудой топторго болунушкон:1) кордолуу-бай- ата-теги бай, кордолуу-байдын теги бай болуп, анын байлыгы муундан-муунга мурас болуп откон. Ата-бабасынан калган малы коп болгондуктан кээде кордолуу байларды-“уюткулуу бай”, берешендигинен улам “март бай” атка да конушкан.Кордолуу-байлар эл арасында кадыр-барктуу келишкен, элге жакын болушуп, озгочо аш-тойлордой, озунун берешендиги, айколдугун корсотуп элге жардам корсоткон. 2) Байлардын экинчи туру “ордолуу-бай”. Ордо тушунугу хандын турган жери, хандын боз уйу, тушунугун билдирет.Ордолуу бай-бул ири жеке менчик ээси, оз алдынча турган ордосу, жайы, болгон. Мураскор бай менен ордолуу байдын айырмасы, ордолуу байдын теги боюнча мураскор болбошу мумукун, бирок ири соодагер, тийиштуу менчик ээси болушу мумкун.3) Сасык-бай- бул атка ал, эл арасында озунун ач коздугу, коркоктугу менен айырмаланган байларды аташкан. Эл арасында -кокуй бай-деген атка да конгон. Атайлап малын союп жебейт, олгон гана малынын этин жешет. 4) Саран бай(колтукчу бай)- жакын соок-тамырына эчтеме бербей, сарандыгынан улам жогорудагы атка конгон. Б.Солтоноевдин пикиринде “башка бироого кайрылбайт, оз малын аяп, коп минбейт”,“малына туз бербеген коншусунун, жаки башка бироонун бир улагы келсе да, кубалап жиберет, ушул себептен улам “саран бай”, “колтукчу бай” деген атка конгон.

5.) *Жеке мерез бай.* Жылдын торт мезгилинде жалгыз кочуп, жалгыз жайлайт, элден болунуп тиричилигин откорот. Ошондон улам эл арасында: “Жаман атка жал бутсо, жанына торсук байлайтпайт. Жаман эрге мал бутсо, жанына коншу кондурбайт” деген ылакап кеп жеке мерез байларга муноздуу болуп, аларды кээде “макоо бай”, “ жеке мерез бай” деп да аташкан. 6.) бай-соодагер, бай-суткор. Аталган байлардын тобу колониалдык доордогу акча-товар мамилелеринин пайда болушу менен катар алып-сатарлык, соодагерлик кесипти аркалашып, материалдык байлык топтошуп, бай-соодагер атка конушкан.

Демек, колониалдык доордогу Россия империясыны тарабынан жургузулгон административтик реформалардын натыйжасында салтуу кыргыз коомунун жогорку катмарын тузушкон “ак соок” катмарлар тийиштуу кызматтык орунду ээлешип(айылдык старчын, болуш, бий) коомдо башка катмарлардан ээлеген даражасы менен айырмаланган. Алардын ондуруш каражаттарын озуну ыйгарып алуу мумкунчулуктору да, артыкчылык мунозго ээ болгон.

*Букаралар.*Салттуу кыргыз коомундагы калктын негизги болугу букаралардан турган. Калктын негизги болугун тузушкон эл жалпысынан шартуу турдо букара аталып, алар оздорунун малга, жерге карата болгон ээликтери, башка мулктору боюнча айырмаланышып оз ара топторго болунушкон. Социалдык топтордун ортосундагы экономикалык айырмачылыктын негизги озогун малга, жерге карата болгон мулктук

тенсиздик жараткан. Социалдык жиктешуунун натыйжасында букаралар ич ара бир канча топторго болуно баштаган. *Жатакчылыр*. Бай – манап менен бирге көчүп – конуп жүрүүгө мүмкүнчүлүгү жок, кыштоодо калгандарды «*жатакчылар*» деп коюшкан.. Жатакчылар колониалдык доордогу социалдык чойродогу озгоруулордун натыйжасында пайда болгон букар топтору.

Жатакчылардан тышкары батрак, малай, чайрикер, мандикерлерди ХХк башында пайда болгон катмарларга кошууга болот. Озгочо Кыргызстандын түштүгүндө *чайрикерлер* менен *мардикерлер* деп аталган жаңы катмарлар көбөйө баштаган. Чайрикерлер өзүнүн менчик жери жок болгондуктан бирөөнүн жеринде анын шаймандары менен эгин эгип, карап багып өстүрүп, оруп жыйнаган. Копчулук мезгилде чайрикерлер жер улушу менен кошо эмгек шаймандарын арендага алып иштеткен. *Мардикерлер*. Букара катмарынын бул тобу, эмгек каржатынан ажырап, убактылуу озунун кучун бай-манаптарга, кулактарга, озбек жана дунган соодагерлерине сатып иштегендер. Мандикерлер жумушка жалданып чакырылып, чарба башчысы менен келишим тузулуп, келишимдин шарты боюнча эмгектенет

Социалдык катмарлардын башка турлору *жалчы*, *малай* деп аталышкан. Алар оздорунун уй-булосун чарбасынын эсебинен багып журууго чамасы жеткен, ошо эле учурда кошумча иштоого муктаж болушкан. Алар кобунчо чабан, жылкычы, жэ болбосо эгин мезгилинде эгин талаасында жалданып иштешкен, бир жылдык моонот менен. Копчулук учурда жалчы, малчылар байлардын уй-булосун тейлешкен

Батрактар. Батрактар- булар озунун чарбасы болбогон, калктын эн кедей катмарын тузушкон. Батрактар байлар тарабынан бир жылга жалданып, 30-40рубль акы толонгон. Шарт боюнча батрактар байлардын уй-булосу менен бирге жашап, кийим-кечеси да алардын мойнунда болгон. Батрактар байдын уйундо чогуу тамактанат. Батрак кылуунун белгилуу бир тармагы болгон эмес, байдын уйундо кандай жумуш болсо баарын атакара берген. Кийинки букара тобуна *малайлар*, *байкуштар*, *кулдарды кошууга болот*. Аталган социалдык катмарлар Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейин эле жашап келишкен. Тийиштуу аткарган кызматы, болгон эмес. Бай катмарлардын уйундо бирге жашап, бардык чарбалык, уй-булолук ишти аткара беришкен. Малайлар негизин малчы, жылкычы, койчу кызматын аткарып, байдын кол алдында жыл боюу эмгектенген топ. Кулдардан коп айырмаланган эмес, кулдарды сатылса, малайлар сатылган эмес.

Демек, XIXк. экинчи жарымы- ХХк. башында колониалдык бийлик тарабынан жургузуло баштаган жаны башкаруу системасы кыргыздардын салтуу коомдук-саясий тузулушун озгортууго учураткан. Туркестан крайын башкаруу бонча кабыл алынган бир катар “Жоболор” ак соок катмарларынын салтуу функцияларын озгортуп, империялык бийликтин козмолундо гана калтырбастан, колониалдык бийликти колдогон ак соок катмардын окулдору жергиликтуу башкаруу органдарында тийиштуу кызмат даражага ээ болушкан.

-Коомдук-саясий, социалдык-экономикалык турмуштагы озгоруулор манаптардын арасында оз ара иерархиялык тузулуштун жаралышын жаратып, жаны башкаруу системасына манаптар “ылайыкташуу” позицияны ээлешкен. Акча-товар, соода мамилелеринин онугушу алардын социалдык абалын чындап, коомдогу ролун жогорулаткан.

- Экономикалык турмуштагы ондуруш мамилелериндеги озгоруулордун журушу, (акча-товар, соода, дыйканчылык маданияты, отурукташууга карай багыт алуу, жер, салык саясаты) букара катмарларын арасынан жаны социалдык топтордун жаралышына шарт тузгон.

Корутунду

XIXк. экинчи жарымы- XXк. башы Кыргызстандын тарыхындагы маанилуу саясий, социалдык-экономикалык, маданий өзгөрүүлөргө дуушар мезгил. Кыргызстан Россия империясына каратылышы менен коомдук тузулуштун бардык тармактары империя жургузо баштаган колониалдык саясатка дуушар болуп, каратып алуу, куч колдонуу, бюрократиялык башкаруу системасынын бекемделишине карабастан, социалдык-экономикалык тармакта трансформациялык процесстер журо баштаган. Кочмон кыргыз элинин турмушундагы узак тарыхый мезгилди озуно камтып, бир этноско таандык адат, салт, уруп-адаттардын жыйындысынан тузулгон салттуу коомдук тузулушу озгорууго дуушар болгон.

XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушундогу озгоруулор жер иштетуучулуко (дыйканчылык) карата болгон кочмон, жарым кочмон чарбалардын мамилесинин озгорушу, империянын кочуруп келуу саясатынын натыйжасында орус келгиндеринин кочуп келиши, айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасын салыштырмалуу озгорттууго шарт гана тузбостон, жер иштетуучулук “маданиятын” озгортуп, кочмон чарбалар учун кызыкчылык жаралган. Каралып жаткан мезгилде орус келгиндеринин, Чыгыш Туркестан аймагынан кочуп келишкен этностордун, жергиликтуу эл менен бирдикте чарба журугузуу шартынын жаралышы, оз ара таасирлери, жер иштетуучулуктун озгорушуно гана алып келбестен, социалдык тузулушту озгорууго дуушар кылган.

Кочмон жарым кочмон кыргыз чарбасынына жер иштетуучулукту оздоштуруу, айыл чарбасында колдонуучу жаны эмгек шаймандарынын пайда болушу (отурукташууга отуу), чоп чабуу, тоют камдоо, стационардык турак-жай жана мал чарбасы учун тунок (стойбища) курула баштаган. Дыйканчылык кесипке карата кочмондордун арасындагы ага карата мамиле озгоруп, кызыкчылык кучогон. Айыл чарбасында дыйканчылык учун колдонуучу жаны эмгек шаймандарына карата талап жогорулаган.

Экономикалык тармактагы жургузулуп жаткан империянын саясатынын таасиринде кочмон, жарым кочмон кыргыз чарбаларынын арасында отурукташуу процессинин алгачкы этабы башталган. Эволюциялык

мунозго ээ болгон отурукташуу жараяны ХХк.30-жылдары совет мамалекетинин социалдык-экономикалык модернизациялоо процессинин натыйжасында аяктаган.

Кыргыздардын чарбалык турмушундагы озгоруулор мал чарбачылык турмушта да журо баштаган. Мал асыроонун ыкмасы озгоргондугуно карабастан, административтик реформалар малдын башы кыскартууга алып келген. Малсыз топтор, жакырчылыктан сактануу, жутчулуктун таасири кочмондордун отурукташуусун тездеткен негизги факторлордун бири болгон.

Колониалдык саясатын агрардык тармактагы жургузгон саясаты кыргыздардын озгочо 1886жылдан кийинки “Жободон” кийин колониалдык бийликтин толук бекемделиши, чиновниктик-бюрократиялык аппарататын тузулушу, “ашыкча жер” деген шылтоо менен жер улушторун, эгин таалаларды, суулуу жайыттардын кыскарышы социалдык жаны топтордун жаралышын, катмарлардын ортосундагы тесиздиктин кучошуно оболго тузгон. Демек, дыйканчылык маданиятынын онугушу менен катар жер иштетуучулук кыргыздар учун озунун социалдык-экономикалык жана саясий статусун жогорулатуучу корунушко айлана баштаган.

Ал эми XIXк.экинчи жарымы- ХХк. башындагы кочмон жарым кочмон чарбалардын отурукташууга карай багыт алышы, акча-товар мамилелирин пайда болушу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндө катмарлашуу процессин кучотуп, коомдо суткорлор, соодагерлер, кызыл-кулактар сыяктуу жаны социалдык топтор пайда болгон.

Салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушундогу трансформациялык процесстер ак соок катмарларынын арасындагы жаны топторду жаралышына алып келди. Туркестан крайын башкаруу боюнча кабыл алынган “Жоболордо” корсотулгон “Элдик башкаруу” органдары тузулуп, манап, бай, бий катмарларынын башкаруучулук функциялары тузулуп, алар колониалдык системанын шартына “ылайыкташып”, киреше жаратуучу булактарды оздоруно ыйгарып алуу мумкунчулугун жаралды. Кочмон жарым кочмон шартта жашаган кыргыздардын ак соок топторунун катмарлашуусунда стратанын негизги белгилери катары бийлик, менчик негизги корсоткучко айланган. Мындан сырткары, ак соок катмарларынын коомдук абалынын(статусун) аныктоочу белги катары алардын эл арасындагы кадыр-баркы маанилуу ролду ойногон. Аталан корсоткучтордун жыйындысы, ак соок катмарлардын ич ара топторго болунушун шарттап, манаптар, байлар, бийлер башкаруучулук кызмат орунду ээлеши, тийиштуу менчик каражатына ээ болушу жана кадыр-баркына жараша ички иерархиялык (ранга) топторго болунууго, алардын статусунун озгоруусуно алып келди. Демек, салтуу кыргыз коомунун ак соок катмарларынын ичиндеги трансформациялык процесстердин башкы белгиси катары, бийлик, менчик, кадыр-барк-алардын статустук абалын аныктоочу корсоткуч болгон.

Кыргызстандын Россия империясына каратылган чейин кыргыздардагы сакталып келген салтуу башкаруу системасы иштеп турган. Кыргыздардын коомдук турмушунун бардык тармактарын

козомолдогон салтуу башкаруу системасы, колониалдык башкаруу киргизилгенден тарта кардиналуу турдо озгорууго учуруган. Кочмон кыргыздардын «ак соок» катмарларын(манап, бий) коомдук-социалдык функциялары озгорууго учураган. Империянын башкы максаты жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасын киргизуу менен урук-ууулук башкарууну гана жойбостон, таасирдуу, авторитеттуу бай катмардын окулдорун колониалдык бийлектен көз каранды кылуу, алардын укуктарын чектоо башкы »элдик-аскердик» башкаруунун тупку манызы болгон.

Жергиликтүү башкаруу органдары(болуштук, айылдык) башкаруу аткаруучу органга айлануу менен саясий аренага чыккан мапаптар жаны саясий тузулушко «ылайыкташып» жеке мүлк чогултуу,букара катмарларына карата болгон эзуусу кучогон. Мүлктүк тенсиздиктин жаралышы ак соок катмарларынын арасында иерархиялык тузулуштун жаралышын шарттаган. Ошол эле учурда колониалдык бийлик империянын тажрыйбасын эске алуу менен элдик сот системасынын(бий, казы) тузулушун сактоо менен акырындап алардын укуктарын чектоого ото баштаган. Элдик сот башкаруу системасынын киргизилиши салттуу бий бийлигинин коомдук функциясын озгортуп, анын укуктарын чектоо саясатын журугузгон. Жаны административтик башкаруу системасы жергиликтүү элди жаны башкарууга конууго багыттап, озгорууго алып келген.

Жергиликтүү бийлик органдарын башына келишкен манап, бий сыяктуу ак соок катмарларынын арасында озгочо жерге ээлигине карата мүлктүк жактан жикке болунууну жаратып, алардын ич ара майда топторго болунушун шарттаган.

XIX к. экинчи жарымы- XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушундогу озгоруулар букара катмарларынын арасында ич ара топторго болунуусун пайда кылган. Чарбалык турмуштагы жерди ишеттуу, арендага алуу, малсыз, короо-жайсыз топтордун отурукташкан турмушка багыт алуусу, социалдык жиктешууну кучотуп, букара катмарларынын оз ара катмарлашуу, жашоо турмушунун озгоруусуно алып келген. Натыйжада, XXк башында чайрикер, мардикер, жатакчы, аштыкчы, эгинчи, батрак топтору социалдык жаны катмар катары калыптана баштаган.

Демек, XIXк.экинчи жарымы- XXк. башында салтуу кыргыз коомунун социалдык тузулушу трансформациялык корунушко дуушар болуп, аталган социалдык тармактагы озгоруулар совет доорунун жылдарында советтик муноздогу стратификациялык тузулушко ээ болгон.

Практикалык сунуштар

-- постсоветтик доордогу Кыргызстан коомунун социалдык тузулушун аныктоодо, ага илимий баа беруудо стратификациялык теорияны колдонуу аркылуу, учурдагы социалдык катмарларды, топторду аныктоо сунушталат. Анткени статификациялык теория ар бир катмардын оз ара байланыштарын, ич ара мамилелерин, учурдагы коомдун онугушунун багытына жараша катмарларга карата болгон жаны критерийлерди кодлонууга мүмкүндүк берет

Диссертациянын негизги жоболору томонку басылмаларда чагылдырылган:

1.Пасанова К. Б. Салттуу кыргыз коомундагы озгоруулордун журушу: Социалдык катмарлар(ХІХк.аягыХХк.башы) [Текст]К.Б.Пасанова //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2022. -№ 10.-С182-185

2. Пасанова К. Б Салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушунун изилдениши (ХІХк.экинчи жарымы. ХХк.башы) [Текст]К.Б.Пасанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2022. – №10. – С. 186-189

3. Пасанова К.Б Салттуу кыргыз коомундагы Букара катмары(ХІХк.экинчи жарымы. ХХк.башы) [Текст]К.Б.Пасанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2023. – №1. – С.186-189

4. Пасанова К. Б Соода акча-товар мамилелеринин онугушунун социалдык өзгөрүүлөргө таасири. [Текст]К.Б.Пасанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2024. – № 1.

5. Пасанова К. Б Трансформационные процессы в земледельческом хозяйстве кыргызов (вторая половина ХІХ. Начало ХХв). [Текст]К.Б.Пасанова //Международный журнал гуманитарных и естественных наук 2023. – №10-1(85).- С.38-43

6. Пасанова К. Б Переход к оседлости-кактрансформационный процесс кочевых кыргызов (вторая половина ХІХ. Начало ХХв). [Текст]К.Б.Пасанова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук 2023. – №12(87).- С.11-16

Пасанова Клара Балтабаевнанын “Салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушунун трансформацияланышы; ХІХ к. экинчи жарымы – ХХ к. башы) деген темадагы 07.00.02 – Ата мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Салттуу кыргыз коому, социалдык тузулуш, катмарлар, тенсиздик, жикке болунуу, букара, манап, бийлер, баатырлар, жатакчы, батрак, мандикер.

Изилдөөнүн объектиси – Салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү

Изилдөөнүн предмети: Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстер

Изилдөөнүн максаты: Илимий изилдөөнүн максаты ХІХк. экинчи жарымы- ХХк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы социалдык

түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн изилдөө. Коюлган максатка жараша, төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- илимий маселенин изилденуу денгээлине анализ жүргүзүү
- илимий маселенин булактык базасына, изилдоо ыкмаларына, трансформациялык процесстин методологиясына талдоо жүргүзүү
- салттуу кыргыз коомунун социалдык-экономикалык тузулушунун томонку тармагындагы:
  - салттуу жер иштетүүчүлүктөгү;
  - отрукташуу процесстиндеги;
  - акча-товар мамилелериндеги трансформациялык процесстерге анализ жүргүзүү
- салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушундогу:
  - “ак соок” катмарларынын;
  - букара катмарларынын арасындагы трансформациялык процесстерине талдоо жүргүзүү
  - трансформациялык процесстердин жыйынтыктарына баа беруу

Изилдөөнүн методологиялык негизин: илимий объективтуулук, тарыхый, социалдык принциптер тузду. Илимий изилдоонун объектисине жараша тарыхый-салыштырма, тарыхый-генетикалык ж.б. ыкмалар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Диссертациялык эмгектин илимий жаңылыгы катары постсоветтик доордун тарыхнаамасында изилдоонун көз жаздымында калып келген илимий маселенин коюлушу жана анын чечилишине аракет жасоо. Диссертант илимий маселенин толук чечилишине талапкер катары карабастан, постсоветтик доордун тарыхнаамасынын практикасында алгачкы ирет салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушунун структурасын, социалдык стратификация теориясына таянуу аркылуу жаңы концептуалдык-методологиялык позициядан изилдоого аракет жасалды.

- изилдоонун илимий жаңылыгы катары диссертациялык эмгекте системалык ыкманы колдонуу аркылуу, коомдун социалдык тузулушунун трансформацияланышын, коомдогу социалдык катмарлардын өз ара байланышы, алардын ич ара аракеттеринин тынымсыз онугушунун жыйынтыгы катары бааланып, ар бир социалдык катмарларга тарыхый анализ беруу аракети жасалды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин материалдары, андагы илимий жоболор, көз караштар жана жыйынтыктар Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда, окуу-усулдук куралын жазууда, жогорку окуу жайдын тарых, юриспруденция багытында окуган студенттери дипломдук жана магистрлик иштерди жазууда колдонулушу мүмкүн

РЕЗЮМЕ

диссертации Пасановой Клары Балтабаевны на тему:
«Трансформация социальной структуры традиционного кыргызского общества» (вторая половина XIX – начало XX вв.)
на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история

Ключевые слова: традиционное кыргызское общество, социальная структура, слои, неравенство, дифференциация, букара, манап, бии, баатыры, жатакчи, батрак, мандикер.

Объект исследования-социальная структура традиционного кыргызского общества

Предмет исследования: трансформационные процессы в социальной структуре традиционного кыргызского общества

Цель исследования: исследование хода трансформационных процессов в социальной структуре традиционного кыргызского общества во второй второй половине XIX - начала XX вв. Для достижения поставленной цели, были обозначены следующие **задачи:**

- проведение анализа уровня исследованности научной проблемы;
- проведение анализа источниковедческой базы научной проблемы, методов исследования, методологии трансформационного процесса;
- социально-экономическое устройство традиционного кыргызского общества в следующих отраслях:
  - в традиционном земледелии;
  - в процессе оседания;
  - проведение анализа трансформационных процессов в товарно-денежных отношениях;
  - в социальной структуре традиционного кыргызского общества;
  - “аристократических” слоев;
  - проведение анализа трансформационных процессов в слое букара;
  - оценка результатов трансформационных процессов.

Методологическая основа исследования составили принципы научной объективности, историзма и социальные принципы. В соответствии с объектом научного исследования были использованы историко-сравнительный, историко-генетический и др. методы.

Научная новизна исследования. Научной новизной диссертационной работы является постановка и попытка решения научной проблемы, остававшей вне внимания в историографии постсоветской эпохи. Не являясь претендентом на полное решение научной задачи, диссертант впервые в практике историографии постсоветского периода попыталась исследовать структуру социальной структуры традиционного кыргызского общества с новой концептуально-методологической позиции, опираясь на теорию социальной стратификации; научной новизной исследования является попытка дать исторический анализ каждому социальному слою путем применения системного подхода в диссертационной работе,

рассматривая трансформацию социальной структуры общества, взаимосвязь социальных слоев в обществе как результат непрерывного развития их взаимодействия.

Практическое значение исследования. Материалы диссертационной работы, содержащиеся в ней научные положения, взгляды и выводы могут быть использованы при преподавании истории Кыргызстана и соседних народов, при написании учебно-методического пособия, при написании дипломных и магистерских работ студентами вузов, обучающимися по направлениям история, юриспруденция.

RESUME

Key words: Traditional Kyrgyz society, social structure and strata, inequality, division, bukara (poor people), manap (elite), biys (judges elected by the people), heroes, resident, worker, mandiker (hired worker).

The object of the study is Traditional Kyrgyz society's social structure

Subject of the research: Transformational processes in the social structure of Traditional Kyrgyz society.

The purpose of the research: The purpose of the scientific research is to study transformational processes in the Traditional Kyrgyz society's social structure in the beginning of the XX and the second half of the XIX century. The following tasks are set depending on the set goal:

- To analyze the research level of a scientific problem
- Analyzing the base source of the scientific problem, research methods and methodology of the transformation process.

- In the following spheres of socio-economic structure of Traditional Kyrgyz society:

- Traditional land cultivation;
- In the settlement process;
- Analysis of transformational processes in money-commodity relations
- In the social structure of traditional Kyrgyz society:
- "blue blood «classes;
- To analyze the transformation processes among the people
- To evaluate transformational processes results

The methodological basis of the study created: scientific objectivity, historical and social principles. Depending on the object of scientific research distinguish historical-comparative, historical-genetic, etc. methods were used.

Scientific novelty of the study:

- As a scientific innovation of the dissertation work, the post-Soviet historiography of the post-Soviet era is the setting of a scientific problem that has been neglected in research and attempts to solve it.

Despite the dissertation as a candidate for the complete solution of the scientific problem, for the first time in the practice of historiography of the post-

Soviet era, an attempt was made to study the structure of the social structure of the traditional Kyrgyz society from a new conceptual and methodological position by relying on the theory of social stratification.

- as a scientific novelty of the research, the transformation of the social structure of the society, the interrelationship of the social strata in the society, as a result of the continuous development of their internal actions, as well as an attempt to provide a historical analysis of each social strata were made in the dissertation work by using the systematic method.

Practical significance of the research.

The materials of the dissertation work, its scientific provisions, views and results can be used in teaching the history of Kyrgyzstan and neighboring peoples, in the writing of teaching aids, in the writing of diploma and master's theses by students studying history, law of higher educational institutions. .

